

Paulus Adelsgruber, Laurie Cohen, Bőrries Kuzmany.
Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen
Österreich und Russland 1772–1918.

Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 2011. 316 s.

В 1772 році, внаслідок першого поділу Польської Речі Посполитої, частина польських територій опинилась під владою Росії, Австрії та Прусії. В 1793 році Берлін і Санкт-Петербург уклали угоду про другий поділ Польщі. Хоч і укладена без участі Відня, нова угода мала прямий стосунок до історії Австрійської імперії, вперше в історії створивши безпосередній кордон між Австрійською та Російською імперіями. 1795 року внаслідок останнього поділу Польська Річ Посполита перестала існувати як незалежна держава.

Історія поділів Польщі добре відома науковцям, але абсолютна більшість досліджень розглядає різноманітні аспекти дипломатичної політики та стосунки між трьома центрами – Віднем, Берліном і Санкт-Петербургом. Історіографія поділів і територій, які опинилися під владою імперій, зосереджується значною мірою на кількох центральних питаннях:

що призвело до поділів і яку роль самі поляки відіграли в занепаді власної держави; який вплив приєднання нових територій мало на кожну з імперій і яку політику Відень, Петербург і Берлін провадили на новоприєднаних територіях. Такі загальнодержавні наративи рідко розглядають нюанси переходу з одної в іншу державну систему на периферіях і ще менше – аспекти повсякденного життя на на новоствореному прикордонні.

Нова книжка, написана у співаторстві Паулусом Адельсгрубером, Лорі Коен і Бйоррісом

Куцмані «Розділені, та все ж об'єднані. Прикордонні міста між Австрією та Росією, 1772–1918», яка побачила світ у травні 2011 року, власне аналізує російсько-австрійський кордон, що постав у результаті поділів Польщі. У фокусі дослідження – колишні польські містечка, що у період між 1772 і 1795 роками опинились по різні боки кордону. Три пари міст формують основний об'єкт роботи: Броди й Радивилів, Підволочиськ і Волочиськ, дві частини Гусятин, кожна, відповідно, з австрійського та російського боку.

Кожне з цих міст, особливо Броди, мають свою історіографію. Однак загальний стан їх дослідження є досить проблематичним. Більшість робіт із історії цих міст написані винятково з української або польської перспективи як студії з краєзнавства, орієнтовані на вузьку аудиторію фахівців. Нова спільна робота двох австрійських (Адельсгрубер і Куцмані) та австро-американської (Коен) авторів задумана як «колективна біографія» кількох міст у загальному контексті російської та австрійської політики на прикордонні між 1772 і 1918 роками». Це дослідження з історії кордону, в якому міста виступають радше як методологічний засіб, ніж кінцева мета. Крізь призму міст автори намагаються пояснити політичні аспекти стосунків між двома центрами – Віднем і Петербургом, а водночас – між центрами та імперськими периферіями.

Які соціальні та політичні зміни відбуваються внаслідок утворення нового кордону? Як проходить процес пристосування до нових політичних, правових і соціальних структур двох імперій? Якою мірою зберігаються старі зв'язки? Як нові кордони впливають на життя людей? Як імперські адміністратори визначають кордони? Як вони організують і адмініструють ці кордони? Книжка наслідує модель історії французької школи «Анналів», а дослідження задумане як *histoire totale* австро-російського прикордоння в довготривалій перспективі (*longue durée*). Воно досить нетипове з методологічної перспективи. Це єдина (наскільки мені відомо) студія з історії, написана трьома співавторами як суцільний наратив, без конкретних означень авторства окремих секцій. У західних дослідженнях (англота німецькомовних) тексти в співавторстві досить поширені в політології, менш типові для історичних праць.

Книжка починається з передісторій кожного міста у складі Речі Посполитої до їх входження в імперії. Серед них Броди відігравали чи не найважливішу роль в історії Польської Речі Посполитої як вагомий економічний центр європейського масштабу. Але всі шість (або радше п'ять, зважаючи, що Гусятин до поділів функціонував як одне місто) були схожі одне на одне в інших аспектах. Всі вони були приватними містами, типовими регіональними містечками, які відображали політичні та соціальні

особливості польської республіки, порівняно з рештою Європи. Кожна наступна секція книжки організована за тематичним принципом – формування кордону та прикордонних служб, прикордонне місто як торгове місто, кордон і релігія, війна та окупація. Кожна з частин (окрім останньої, присвяченої Першій світовій війні) охоплює період між кінцем XVIII і першою половиною XX століття. Книжка закінчується 1918 роком, коли відповідні міста були інтегровані в нововідроджену Польщу або радянську Україну. В епілозі автори проводять паралелі між 1918 роком і сьогоденням, пояснюючи, як кордон, який не існує вже майже століття, залишився існувати віртуально. Колишній кордон надалі відіграє роль основної демаркаційної лінії між православ'ям і католицизмом; статистика останніх виборів чітко доводить довготривалі політичні наслідки існування в минулому кордону: тоді як колишня австрійська Галичина в 2004 році проголосувала переважно за Віктора Ющенка, колишня Російська частина, зокрема Волинь, віддала голоси переважно за блок Юлії Тимошенко.

Ця робота – один із результатів довгорічної програми Віденського університету з історії Галичини та галицького прикордоння і перше систематичне дослідження російсько-австрійського прикордоння з основним фокусом на периферії, а не на центрах. Одне із завдань проекту (і цієї книжки зокрема) – вивести історію Галичини з вузько-національної перспективи, в якій історія регіону звично подається в українській і польській історіографії. Як і попередній збірник статей, що з'явився в рамках даного проекту, ця книжка представляє Галичину як мультикультурний і етногетерогенний простір, де поляки, українці (або русини), євреї та російсько- або німецькомовні чиновники співжили в рамках відповідних імперських структур.

Заголовок книжки відображає центральний парадокс дослідження і до певної міри виказує основні тези: розділене кордонами, населення прикордоння залишалось об'єднаним своєю спільною історичною спадщиною, економічними зв'язками, релігійними традиціями, кожне з цих груп у різний спосіб пережила поділи Польщі. Кожне з окремо взятих міст знало після розпаду Польщі суттєвих змін. Броди, наприклад, втратили колишній статус одного з центрів європейської торгівлі й поступово перетворилось на одне з провінційних містечок австрійської Галичини. Але економічний занепад не призвів до радикальної зупинки прикордонних контактів між Бродами й іншими містами, які після 1793 року опинилися в Російській імперії. Обидві імперії – Російська та Австрійська – провадили протекціоністську економічну політику, обидві намагалися інтегрувати нові польські території у внутрішньоімперські економічні мережі в напрямку нових центрів – Відня й Петербурга – і, відповідно, посилити кон-

троль на кордонах. Прикордонні пункти почали з'являтися по обидва боки вже у XVIII столітті, але контрабанда та нелегальні перетини кордону не припинялись до 1918 року.

Прозорість кордонів і постійні контакти створювали суттєві проблеми для метрополій – Відня і Петербурга. Неконтрольовані границі також стимулювали транскордонну політичну пропаганду та шпіонаж. Кожен із цих аспектів – контрабанда, пропобанда й шпіонаж – створювали серйозні проблеми не лише безпосередньо на прикордонні, але й для обох імперій загалом. Події на пограниччі, як свідчить книжка, іноді визначали політичну й економічну політику імперій. Пограниччя стало своєрідним їх дзеркалом.

Після 1772 року адміністративний кордон також поступово перетворився на конфесійний, що відокремлював католиків (західних і східних) в Австрійській імперії від колишніх співвітчизників, котрі в Росії в XIX столітті стали переважно православними. Після 1772 і 1795 років більшість русинів по обидва боки були уніатами. В австрійській частині – Галичині, Уніатська Церква, пізніше перейменована в Греко-католицьку, вперше в історії отримала від держави вагому підтримку. Австрійці вважали русинів-уніатів важливою противагою полякам римо-католикам. Австрійці не лише зберегли, але й суттєво стимулювали розвиток Уніатської / Греко-католицької Церкви в Галичині. Російські чиновники, натомість, вбачали в уніатстві політичну загрозу. Після 1795 року Російська імперія проводила послідовну політику конверсії з уніатства на православ'я. Цей процес був фактично завершений до середини 1830-х років, після польського повстання 1831 року, коли Росія ліквідувала останні уніатські центри, з огляду на політичні загрози католицизму – як західного, так і східного. Колишні уніатські церкви поступово перетворились на форпости православ'я.

Різні політичні підходи до релігії відобразились також у різних підходах до інших аспектів церковної політики. Попри загальну політику релігійної толерантності, Австрійська імперія, зокрема імператор Йосиф II, закрили значну кількість церков та монастирів, і римо-, і греко-католицьких. Церковна власність була націоналізована державою, а конфісковані приміщення були перетворені на школи, склади та адміністративні установи. Росія, натомість, підтримувала функціонування існуючих церковних споруд і будівництво нових, за єдиної умови, що всі вони будуть православними. Таким чином, прикордонні міста із російського боку поповнилися новими храмами, що, відповідно, стимулювали поширення православ'я, тимчасом як русини з австрійського боку без жодного примусу залишались в уніатстві, але мусіли відстоювати функціонування чинних церков.

Навіть після переходу мешканців російської частини на православ'я, транскордонні контакти між російськими та австрійськими русинами не зазнали суттєвих змін. Автори книжки розглядають два релігійні центри – греко-католицький монастир Підкамінь в австрійській частині та православний (після 1830 року) центр у російському Почаєві. Перед 1772 роком обидва місця були важливими осередками уніатського релігійного життя, відомими місцями паломництва. Встановлення нового кордону і (примусові) конверсії в Російській імперії не мали суттєвого впливу на моделі, що сформувалися в польський період. Наприклад, австрійські греко-католики продовжували відвідувати православний Почаїв і навпаки, українці з російської частини мандрувати до Підкаменя. Зміна релігії суттєво не вплинула на їхнє ставлення до церковних святинь.

Для Відня, і особливо для Петербурга, маси паломників представляли політичну загрозу. Російські чиновники підозрювали, що австрійські греко-католики подорожували до Почасва не лише через індивідуальні релігійні уявлення, але й із політичних міркувань, наприклад, із намірами стимулювати перехід на католицизм. Відповідно, Петербург обмежив кількість австрійських русинів, які могли отримати дозвіл на право відвідувати Почаїв. Для самих русинів / українців Почаїв і Підкамінь залишились важливими релігійними символами, незважаючи на конфесію. Натомість для Відня і Петербурга обидва релігійні центри набули нового політичного сенсу.

Кожне з міст, особливо Броди і Радивилів, були також важливими єврейськими центрами Європи: в обох із них євреї становили переважну більшість населення, а в Радивиліві їхня кількість іноді сягала 80 процентів усіх мешканців. Єврейське просвітництво – Гаскала – відіграло важливу роль у Бродах. Спільноти євреїв у Радивиліві розвивалися в іншому напрямку: значна частина з них стала послідовниками хасидизму. Прихильники Гаскали підтримували єврейську інтеграцію в ширше суспільство, відмову від традиційної соціальної ізоляції, перехід з їдишу на німецьку. В Бродах, наприклад, німецька мова була основною в єврейській гімназії аж до початку ХХ століття, коли гімназія в 1907 / 1908 році перейшла на польську мову. Хасиди, натомість, представляли консервативний рух, що відзначався схильністю до містицизму. Втім, попри культурні відмінності, хасиди з Радивилова та німецькомовні євреї із прикордонних міст монархії Габсбургів підтримували тісні контакти. Броди стали важливим центром поширення єврейського Просвітництва вглиб Російської імперії. Для прикладу, нові школи в Одесі були створені частково завдяки контактам між Бродами і рештою польських територій. Хасидизм, натомість, поширювався на Захід із Радивилова і через Броди.

Шостий розділ книжки розглядає історію імперських периферій і прикордонних міст під час Першої світової війни: тоді як Броди перебували під російською окупацією понад рік, Радивилів, Волочиськ і Гусятин ніколи не були окуповані, але слугували плацдармом для російської армії. В 1919 році Гусятин і Волочиськ були приєднані до радянської України. Військова ситуація безпосередньо вплинула на імперську політику на периферіях. В австрійській частині більшість русинів і євреїв залишились лояльними до Відня. Австрійці, натомість, розглядали русинське та єврейське населення на периферіях як потенційну загрозу для монархії. Кінець Першої світової війни відкрив нову еру в історії Європи. В ново-посталих державах – радянській Україні та відродженій Польщі – колишні імперські містечка втратили свій транскордонний статус.

Остання частина книжки містить загальні висновки. Автори ще раз наголошують на тому, що адміністративний кордон відігравав до певної міри лише символічну роль. На відміну від інших досліджень, ця книжка розглядає кордон і прикордоння радше як динамічний простір, аніж статичну одиницю. Навіть релігійний кордон ніколи не означав чіткого розмежування між православ'ям і католицизмом, і межі між різними конфесіями залишалися доволі розмитими. Скажімо, паломництво до Почаєва було мотивоване релігійними, а не політичними причинами. Попри існування кордону та різноманітні обмеження, колишні міста Польської Речі Посполитої підтримували динамічні контакти аж до 1918 року.

Ця книжка про імперське прикордоння не має аналогів в українській, польській, російській чи західній історіографії. Стандартні дослідження з історії Російської та Австрійської імперій рідко виходять за рамки однієї з них. Упродовж минулого десятиліття фокус в історіографії імперій поступово перемістився із центру – Відня чи Петербургу – на окраїни, а тематика міжетнічних стосунків у окремих регіонах, відносин між центром і провінцією набувала чим далі ширшого резонансу. Історики, здається, досягли консенсусу, що регіональний фокус відкриває нову нішу для дослідження імперських механізмів; що провінція і периферія іноді краще відображають нюанси імперії, ніж центри.

Обидві частини російсько-австрійського прикордоння – Галичина з австрійського боку та Волинь і Поділля з російського – відносно добре вивчені в англо- та німецькомовній історіографії. Але дана книжка – це єдине (наскільки мені відомо) дослідження, що поєднує дві частини кордону в одному наративі. Співпраця трьох авторів до певної міри виявилась продуктивною. Порівняння шести міст із відповідною кількістю

деталей та схожими за обсягом секціями про окремі міста було б фактично неможливим завданням для одного дослідника.

Крізь призму прикордонних контактів авторам вдалось висвітлити низку нюансів, важливих для російської, габсбургської та східноєвропейської історії. Наприклад, теза про конфесійну відкритість і про часті конверсії між православ'ям, католицизмом і уніатством вже добре відома історикам Східної Європи. Але приклад із транскордонним паломництвом між Почасвом і Підкаменем представляє релігійні ідентичності та релігійну політику в дещо новому світлі. Детальний аналіз прикордоння дозволяє пояснити, чому релігія відігравала настільки важливу роль у політичному житті імперії навіть тоді, коли самі вірні і паломники може й не до кінця усвідомлювали політичні аспекти власної релігійності, чи радше конфесійної приналежності.

Єврейський аспект імперського прикордоння настільки ж цікавий, як і русинські / українські елементи. Єврейське Просвітництво, яке почалося в Німеччині, прийшло в Росію з Австрії дорогою через Броди. Хасидизм же поширювався в зворотному напрямку, беручи початок на Поділлі та подорожуючи на Захід, в Австрію, через Радивилів. Відносна прозорість кордонів, як наголошують автори, стимулювала подібний культурний обмін. Нестабільність кордонів також створювала постійні економічні й політичні проблеми, які автори вдало висвітлюють у своєму дослідженні.

Теза про прозорість кордонів – одна з провідних тем книжки, яка відіграє роль своєрідного каркасу та об'єднує різні частини дослідження в одне ціле. Такий вибір центральної теми є досить виправданим, і даний фокус суттєво доповнює історіографію двох імперій. Класичні дебати в історіографії Російської (до меншої міри Австрійської) імперій точаться навколо кількох взаємопов'язаних запитань: якими були стосунки між центром і периферією; як вдало центр контролював провінції. Дана книжка – краще ніж будь-яке інше відоме мені дослідження – відображає кілька важливих феноменів в історії імперій: контроль центру над периферіями ніколи не був тотальним; попри зусилля повністю переформувати нові території за російським і австрійським зразком, колишні польські міста демонстрували живучість старих традицій, які частково збереглись навіть під натиском імперій. Інші аспекти дослідження – наприклад, про міжкордонні культурні трансфери, політичні сторони контрабанди, залізниці як модернізаційного чинника, статусу й ролі польської шляхти в Російській та Австрійській імперіях – теж винятково важливі для сучасної історіографії.

Кожна з тем з'являється в різних місцях книжки, але радше як окремі концептуально не пов'язані епізоди. Історіографічний контекст – найслаб-

ший аспект роботи. Книжка дуже багата на різноманітні архівні покликання різними мовами з кількох країн, але в ній фактично відсутнє пояснення ширшого академічного тла: яку нішу дана робота посідає в загальному історіографічному контексті Східної Європи? Як це дослідження змінює або впливає на існуючі парадигми? Власне, для чого потрібна саме така книжка? Позаконтекстність роботи відображається в довідковому апараті, де покликання на вже існуючу літературу з'являються досить рідко і губляться серед маси архівних цитат.

Співавторство, що без сумніву збагатило книжку, теж призвело до низки проблем. Варто відзначити, що текст читається як один суцільний наратив, із вдало підібраними переходами від секції до секції та від частини до частини. Але, якщо текст тримається купи, якість окремих частин суттєво відрізняється одна від одної, і питання індивідуального авторства залишається відкритим. Наприклад, секції про Броди певною мірою домінують у загальному наративі. Питання лише – чи оповідь про Броди здається сильнішим академічно тому, що вони як місто були цікавішими, ніж інші? Чи текст про Броди якісно кращий, ніж розділи про інші міста завдяки індивідуальному авторству, а не місту як такому?

В будь-якому разі, ця книжка повинна посісти важливе місце в історіографії Східної Європи, Російської та Австрійської імперій як одна з небагатьох робіт, що розвінчує національні та імперські міфи й подає історію регіону в новому незвичному світлі.

Ірина ВУШКО